
ГІСТОРЫЯ

УДК 94 «1941/45» (476) (08)

Уладзімір Васільевіч Здановіч

*д-р гіст. навук., праф., праф. каф. гісторыі Беларусі і паліталогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна*

Uladzimir Zdanovich

*Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of History of Belarus
and Politology of Brest State A. S. Pushkin University*

e-mail: zvv2003@tut.by

ДАКУМЕНТАЛЬНЫЯ ЗБОРНІКІ ПА ГІСТОРЫІ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ: АСАБЛІВАСЦІ ПУБЛІКАЦЫЙ У БЕЛАРУСКІ ПЕРЫЯД*

Аналізуюцца дакументальныя зборнікі па гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны, выдадзеныя ў Рэспубліцы Беларусь. Адзначаецца, што на працягу 1990-х – пачатку 2000-х гг. у дакументальным асвятленні ваеннай гісторыі рэспублікі дасягнуты значныя поспехі. У беларускі перыяд адбыліся сур'ёзныя зрухі ў тэматыцы публікацый, адборы крыніц для выдання і перадачы іх тэксту, археаграфічным афармленні. Большасць выдадзеных зборнікаў прысвечана акупацыйнаму рэжыму, у першую чаргу генацыду беларускага народу. Адной з асаблівасцей дадзенага перыяду з'явілася падрыхтоўка дакументальных зборнікаў супрацоўнікамі архіваў сумесна з навукова-даследчымі інстытутамі, грамадскімі аб'яднаннямі, замежнымі партнёрамі, засваенне новых накірункаў публікацый. Павелічэнне колькасці выдадзеных дакументальных крыніц суправаджалася павышэннем ўзроўню іх археаграфічнай апрацоўкі. Істотным дапаўненнем зместу апублікаваных дакументаў з'яўляецца навукова-даведачны апарат, у які ўключаны элементы, што маюць значэнне для раскрыцця тэмы.

Ключавыя словы: дакументальныя зборнікі, беларускі перыяд, Вялікая Айчынная вайна, акупацыя, генацыд, баявыя дзеянні, партызанскі рух.

Documentary Collections on the History of the Great Patriotic War: Features of Publications in the Belarusian Period

The article analyzes documentary collections on the history of Belarus during the Great Patriotic War, published in the Republic of Belarus. It is noted that during the 1990s – early 2000s, significant progress has been made in documenting the military history of the republic. In the Belarusian period, there were serious changes in the subject of publications, the selection of sources for publication and the transfer of their text, archeographic design. The vast majority of published collections are devoted to the occupation regime, primarily the genocide of the Belarusian people. One of the features of this period was the preparation of collections of documents by the staff of the archives together with research institutes, public associations, foreign partners, the development of new areas of publications. The increase in the number of published documentary sources was accompanied by an increase in the level of their archaeographic processing. A significant addition to the content of the published documents is the scientific reference apparatus, which includes elements important for the disclosure of the topic.

Key words: documentary collections, Belarusian period, Great Patriotic War, occupation, genocide, fighting, partisan movement.

Уводзіны

Вывучэнне гісторыі Вялікай Айчыннай вайны было і застаецца адным з прыя-

**Праца падрыхтавана ў межах НДР «Беларусь у гады Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў і першае пасляваеннае дзесяцігоддзе: гістарыяграфія і крыніцы» (кіраўнік – У. В. Здановіч) Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2021–2025 гг. № 12 «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы. Падпраграма 12.1 “Гісторыя”». № дзяржрэгістрацыі 20211414 ад 18.05.2021.*

рытэтных напрамкаў айчыннай гістарычнай навукі. Эфектыўнасць навуковай дзейнасці ў значнай ступені залежыць ад наяўнай крыніцавай базы, у тым ліку ад апублікаваных дакументаў. Выдадзеныя дакументальныя зборнікі не толькі вызначаюць накіраванасць і ўзровень даследавання тэмы ў розныя перыяды, але і адкрываюць новыя магчымасці для больш глыбокага і ўсебаковага асвятлення падзей вайны.

Апублікавана таксама некалькі прац, якія маюць крыніцазнаўчы характар. Разам

з тым адсутнічае даследаванне, у якім была б прадстаўлена сістэматызаваная інфармацыя па праблеме.

У артыкуле будуць ахарактарызаваны дакументальныя выданні па гісторыі Беларусі 1941–1945 гг., апублікаваныя ў беларускі (з канца 1991 г. па сённяшні дзень) перыяд. Галоўная ўвага будзе нададзена тэматыцы публікацый, прынцыпу адбору крыніц для выдання і перадачы іх тэксту, археаграфічнаму афармленню.

Характарыстыка дакументальных зборнікаў

Пасля набыцця Рэспублікай Беларусь у 1991 г. статусу незалежнай і суверэннай дзяржавы пачаўся новы перыяд у дакументальным асвятленні гісторыі Беларусі часоў Вялікай Айчыннай вайны. Адкрыццё для даследчыкаў фондаў раней закрытых дзяржаўных і ведамасных архіваў, фондаў нямецкіх акупацыйных уладаў і калабарацыйніцкіх органаў і арганізацый значна пашырылі крыніцазнаўчую базу навуковых даследаванняў, актывізавалі публікацыйную дзейнасць архівістаў рэспублікі.

На працягу 1990-х гг. была праведзена значная праца па рассакрэчванні захаваных дакументаў. 6 кастрычніка 1994 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб Нацыянальным архіўным фондзе і архівах у Рэспубліцы Беларусь», згодна з якім быў устаноўлены 30-гадовы тэрмін сакрэтнасці дакументаў з моманту іх стварэння. Усе сакрэтныя дакументы да 1968 г. за рэдкім выключэннем былі апублікаваны, што актывізавала цікавасць да іх. У прыватнасці, даследчыкам сталі даступныя фонды нямецкіх акупацыйных уладаў і калабарацыйніцкіх органаў і арганізацый перыяду Вялікай Айчыннай вайны.

Публікацыя дакументальных крыніц у беларускі перыяд мае свае асаблівасці. Праведзены аналіз выдадзеных зборнікаў сведчыць, што большасць іх прысвечана акупацыйнаму рэжыму, у першую чаргу генацыду беларускага народа. Сярод выданняў вылучым трылогію, якая апавядае пра лёс беларускіх вёсак, спаленых у гады Вялікай Айчыннай вайны. Да 45-годдзя з дня адкрыцця Дзяржаўнага мемарыяльнага комплексу «Хатынь» у межах праекта «Павышэнне статусу спасеных жыхароў сожжэнных беларускіх дзяржаў» пры падтрымцы ра-

сійскага фонду «Гістарычная памяць» былі выдадзены кнігі «Хатынь. Трагедия и память» [1], «Хатынский некрополь» [2], «Хатынские Деревья жизни» [3].

Адной з асаблівасцей дадзенага перыяду з'явілася падрыхтоўка дакументальных зборнікаў супрацоўнікамі архіваў сумесна з навукова-даследчымі інстытутамі, грамадскімі аб'яднаннямі, замежнымі партнёрамі. Яскравым прыкладам такога супрацоўніцтва з краінамі далёкага і блізкага замежжа стала выданне серыі зборнікаў з пяці кніг «Белорусские остарбайтеры», які быў адзначаны Дзяржаўнай прэміяй Рэспублікі Беларусь [4–7].

У беларускі перыяд быў пакладзены пачатак стварэнню дакументальнай базы па вывучэнні гісторыі яўрэйскага насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны [8; 9].

Характэрнай асаблівасцю перыяду стала засваенне новых накірункаў публікацый. Адным з такіх накірункаў сталі публікацыі зборнікаў, прысвечаных асобным лагерам: «Озаричи – лагерь смерти» [10] і «Лагерь смерти “Тростенец”» [11].

Не абышлі архівісты і балючай праблемы савецкіх ваеннапалонных. Па дадзеных Е. М. Дакуновой, на тэрыторыі Беларусі дзейнічала 12 армейскіх зборна-перасылных пунктаў, 15 дулагаў, 16 шталагаў, два афлагі, а таксама 121 лагерь з нявызначанымі класіфікацыйнымі прыкметамі, 86 дапаможных лагераў Галоўнай чыгуначнай дырэкцыі «Цэнтр» [12, с. 12].

У выдавецтве «Беларусь» выйшаў з друку зборнік дакументаў і матэрыялаў «Лагерь советских военнопленных в Беларуси. 1941–1944». Зборнік падрыхтаваны Нацыянальным архівам Рэспублікі Беларусь сумесна з Цэнтральным архівам КДБ Рэспублікі Беларусь і Берлінскім аб'яднаннем «KONTAKTE – KANAKTY» [13].

Адносна новым накірункам у публікацыйнай дзейнасці стала падрыхтоўка зборнікаў дакументаў, якія раскажваюць пра злачынствы, учыненыя нацыстамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны на акупаванай тэрыторыі абласцей Беларусі ў іх сучасных межах. Сумеснымі намаганнямі беларускіх архівістаў і расійскага фонду «Гістарычная памяць» падрыхтаваны зборнікі дакументаў і матэрыялаў «Без срока давности» па ўсіх абласцях [14–19].

Да асаблівасцей беларускага перыяду неабходна аднесці і выданне зборнікаў рэгіянальнымі архівамі. Так, супрацоўнікамі Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці сумесна з выкладчыкамі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна падрыхтаваны зборнік «Брест в 1941–1944 гг. Оккупация. Документы и материалы» [20]. Змешчаныя ў ім матэрыялы дазваляюць больш рэльефна ўявіць жыццё насельніцтва ў перыяд акупацыі ў канкрэтным горадзе.

Адной з характэрных рыс беларускага перыяду з’яўляецца перавыданне з удакладненнем і дапаўненнем зборнікаў савецкага перыяду. Так, у 1995 г. архівістамі Беларусі і супрацоўнікамі БелНДЦДААС пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонду «Узаемаразуменне і прымірэнне» была выдадзена кніга «Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941–1944)», якая стала перавыданнем зборніка «Нацистская политика геноцида и “выжженной земли”» [21].

У красавіку 2021 г. Генеральнай пракуратурай Беларусі ўзбуджана і ў цяперашні час расследуецца крымінальная справа па факце генацыду насельніцтва Беларусі падчас Вялікай Айчыннай вайны і ў пасляваенны перыяд. У ходзе расследавання ўстаноўлены шматлікія факты масавага знішчэння нацысцкімі злачынцамі і калабарацыяністамі грамадзянскага насельніцтва БССР, якое ажыццяўлялася рознымі метадамі і сродкамі: расстрэлы, газавыя камеры, спальванне, голад, холад, невыносная фізічная праца і інш.

У красавіку 2022 г. пад рэдакцыяй Генеральнага пракурора Беларусі А. І. Шведа была выдадзена кніга «Генацыд беларускага народа», у якой сабраны даведачна-аналітычныя і дакументальныя звесткі з крымінальнай справы аб генацыдзе [22]. Выданне дакументальных крыніц пракуратурай стала яшчэ адной асаблівасцю беларускага перыяду.

У 1990-я – пачатку 2000-х гг. перастала быць галоўным тэматычным блокам гісторыя партызанскага руху. Тым не менш дакументальнае асвятленне праблемы не спынілася. Сумеснымі намаганнямі супрацоўнікаў Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі быў падрыхтаваны зборнік «Партизаны в операции “Багратион”», які стаў працягам публікацыі дакументаў, прысвечаных партызанскаму руху ў Беларусі ў гады Вя-

лікай Айчыннай вайны, распачатых яшчэ ў 1960-я гг. У выданні прадстаўлены 200 малявадомых дакументаў і матэрыялаў, з якіх толькі пяць былі раней надрукаваны [23].

Новым у параўнанні з савецкім перыядам стала публікацыя дакументаў, прысвечаных баявым дзеянням на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. Выдадзеныя дакументальныя крыніцы ўмоўна можна падзяліць на дзве групы. Да першай групы адносяцца зборнікі дакументаў. У 2016 г. сумеснымі намаганнямі беларускіх гісторыкаў Я. С. Разенблата, І. Э. Яленскай, А. І. Пашковіч, С. У. Струнца і дактаранта Лейпцыгскага ўніверсітэта К. Ганцара (кіраўнік аўтарскага калектыву) падрыхтаваны зборнік «Брест. Лето 1941 года. Документы. Материалы. Фотографии», у якім на падставе сведчанняў савецкага і нямецкага бакоў паказана сітуацыя, якая склалася ў Брэсце і крэпасці ў першыя тыдні вайны [24].

У другую групу дакументальных крыніц уваходзяць дакументы і матэрыялы, уключаныя ў склад манаграфічных выданняў. Напярэдадні 70-годдзя Вялікай Перамогі ўбачыла свет манаграфія С. Я. Новікава «Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў», другое выданне, дапоўненае і перапрацаванае, выйшла ў 2015 г. у Смаленску [25]. У другім раздзеле кнігі змешчаны новыя дакументы, перакладзеныя з нямецкай мовы.

Адметнай рысай вышэй пералічаных публікацый па пачатковаму перыяду вайны з’яўляецца тое, што яны пабудаваны ў большасці на нямецкіх крыніцах, выяўленых пераважна ў архівах Германіі.

Выдадзеныя зборнікі маюць практычнае прымяненне. У прыватнасці, зборнікі дакументаў аб генацыдзе беларускага народа выкарыстоўваюцца для ўключэння той ці іншай вёскі ў спіс спаленых вёсак. Неабходна адзначыць, што крытэрыя для ўключэння не існуе. У кнізе «Нацистская политика геноцида и “выжженной земли” в Белоруссии. 1941–1944», выдадзенай у 1984 г., чытаем: «У гэтым раздзеле “Фашысцкі акупацыйны план «Ост» («Усход») у дзеянні» прадстаўлены:

а) найменні вёсак, цалкам знішчаных гітлераўцамі разам з жыхарамі і не адноўленых пасля вайны. Яны ўшанаваны на могілках вёсак мемарыяльнага комплексу «Хатынь»;

б) найменні вёсак, цалкам знішчаных гітлераўцамі разам з жыхарамі і адноўленых пасля вайны. Яны ўшанаваны на «Дрэве жыцця» ў Хатыні;

в) найменні вёсак, знішчаных гітлераўцамі з часткай насельніцтва і не адноўленых;

г) найменні вёсак, знішчаных гітлераўцамі з часткай насельніцтва і адноўленых [26, с. 46–47].

Аналагічная інфармацыя ўтрымліваецца ў кнізе «Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941–1944)» [21, с. 30].

Аўтары пералічаных дакументальных выданняў адносілі да спаленых усе спаленыя вёскі незалежна ад колькасці будынкаў і людзей.

У той жа час у зборніку дакументаў «Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Витебская область» змяшчаецца наступная інфармацыя: «Чацвёрты дадатак падрыхтаваны на аснове інфармацыі, якая змяшчаецца ў электроннай базе “Беларускія вёскі, спаленыя ў гады Вялікай Айчыннай вайны”, размешчанай на сайце НАРБ. Яе аўтары – Н. В. Кірылава, Т. С. Міхяёнак, В. Д. Селяменеў. У электроннай базе змяшчаецца інфармацыя пра беларускія сельскія населеныя пункты (вёскі, пасёлкі, хутары і інш.), якія былі знішчаны разам з насельніцтвам або без яго і ў якіх было спалена не менш як 25 працэнтаў жыллага фонду або 20 і больш дамоў незалежна ад іх агульнай колькасці» [1, с. 22]. Як вынікае з тэксту, у дадзеным выданні прысутнічае крытэрыў аднясення вёсак да спаленых: у якіх было спалена не менш за 25 % жыллага фонду або 20 і больш дамоў незалежна ад іх агульнай колькасці.

Заклучэнне

У беларускі перыяд складальнікамі зборнікаў была праведзена значная праца па зборы і падрыхтоўцы да друку разнастайных крыніц, выяўленых у тым ліку і ў замежных архівах, у першую чаргу нямецкіх. У значнай ступені гэтаму садзейнічала

зняцце грыфа сакрэтнасці з акупацыйных фондаў. Дакументальныя зборнікі, якія з’явіліся ў 1990-я – пачатку 2000-х гг., у пераважнай большасці мелі тэматычны характар. Адной з асаблівасцей дадзенага перыяду з’явілася падрыхтоўка дакументальных зборнікаў сумеснымі намаганнямі даследчыкаў розных краін.

Павелічэнне колькасці выдаваемых дакументальных зборнікаў суправаджалася павышэннем узроўню іх археаграфічнай апрацоўкі. Практычна ўсе яны ўключаюць гістарычную і археаграфічную часткі. Абавязковымі сталі пералік выкарыстаных крыніц, геаграфічны, прадметна-тэматычны, імяны паказальнікі, спіс скарачаных найменняў. Выданні адрозніваюцца шырокім выкарыстаннем новых дакументаў, у тым ліку з замежных архіваў.

Уведзеныя ў навуковы ўжытак новыя дакументальныя факты і архіўныя крыніцы, з аднаго боку, пацвярджаюць выснову савецкай гістарыяграфіі пра гераізм чырвонаармейцаў, а з другога – паказваюць трагедыю палону афіцэраў і салдат Чырвонай Арміі. Прыведзеныя факты з’яўляюцца пераканаўчымі доказам таго, што менавіта ў Беларусі летам 1941 г. былі закладзены асновы зрыву нямецкай стратэгіі «маланкавай вайны». Як сведчаць апублікаваныя крыніцы, важным фактарам палітычнай і ваеннай стратэгічнай значнасці падчас вызвалення рэспублікі стала стратэгічнае, аператыўнае, тактычнае, баявое ўзаемадзеянне партызан з Чырвонай Арміяй.

Большасць выдадзеных зборнікаў прысвечана акупацыйнаму рэжыму, у першую чаргу генацыду беларускага народа, што сведчыць пра тое, што гісторыя акупацыйнага рэжыму стала асноўным тэматычным блокам гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Факталагічны матэрыял, які ўтрымліваецца ў выдадзеных дакументальных зборніках, з’яўляецца яшчэ адным доказам сутнасці акупацыйнага рэжыму, састаўной часткай якога было рабаванне народнай гаспадаркі, зняволенне і фізічнае знішчэнне насельніцтва акупаваных тэрыторый.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Хатынь. Трагедия и память : док. и материалы / сост.: В. И. Адамушко [и др.]. – 2-е изд., перераб. – Минск : НАРБ, 2014. – 272 с.
2. Хатынский некрополь : док. и материалы / сост.: А. Ф. Буболо [и др.] ; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2014. – 250 с.
3. Хатынские Деревья жизни : док. и материалы / сост.: А. Ф. Буболо [и др.] ; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2015. – 430 с.
4. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944) : док. и материалы : в 2 кн. / сост.: Г. Д. Кнатько [и др.]. – Минск : НАРБ. – Кн. 1 : 1941–1942. – 1996. – 304 с.
5. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941–1944) : док. и материалы : в 2 кн. / сост.: Г. Д. Кнатько [и др.]. – Минск : НАРБ. – Кн. 2 : 1943–1944. – 1997. – 472 с.
6. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1945–1951) : док. и материалы : в 2 ч. / сост.: Г. Д. Кнатько [и др.]. – Минск : НАРБ, 1998. – Ч. 1 – 368 с.
7. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1945–1951) : док. и материалы : в 2 ч. / сост.: Г. Д. Кнатько [и др.]. – Минск : НАРБ, 1998. – Ч. 2. – 310 с.
8. Трагедия евреев Белоруссии (1941–1944 гг.) : сб. материалов и док. / отв. ред. и сост. Р. А. Черноглазова. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Гальперин, 1997. – 398 с.
9. Холокост в Беларуси. 1941–1944 : док. и материалы / сост.: Э. Г. Иоффе, Г. Д. Кнатько, В. Д. Селеменев. – Минск : НАРБ, 2002. – 276 с.
10. Озаричи – лагерь смерти : док. и материалы / сост.: С. И. Богдан [и др.]. – Минск : НАН Беларуси, 1997. – 130 с.
11. Лагерь смерти Тростенец : док. и материалы / сост.: В. И. Адамушко [и др.] ; под ред. Г. Д. Кнатько. – Минск : Нац. архив Респ. Беларусь, 2003. – 292 с.
12. Докунова, Е. Н. Советские военнопленные на оккупированной территории Беларуси: условия содержания, сопротивление (1941–1944 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Е. Н. Докунова ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 2012. – 25 с.
13. Лагеря советских военнопленных в Беларуси, 1941–1944 : справочник / сост.: В. И. Адамушко [и др.] ; редкол.: В. И. Адамушко [и др.]. – Минск : Нац. архив Респ. Беларусь, 2003. – 61 с.
14. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Гомельская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2021. – 576 с.
15. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Витебская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2020. – 932 с.
16. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Могилевская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2021. – 520 с.
17. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Брестская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2022. – 484 с.
18. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны. Минская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2022. – 784 с.
19. Без срока давности. Беларусь: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на оккупированной территории БССР в годы Великой Отечественной войны.

Гродненская область : сб. арх. док. и материалов / сост.: А. Р. Дюков [и др.] ; редкол.: А. К. Демянюк [и др.]. – Минск : НАРБ ; М. : Фонд «Ист. память», 2021. – 268 с.

20. Брест в 1941–1944 гг. Оккупация : док. и материалы / сост. Г. Д. Калустова [и др.]. – Брест : Альтернатива, 2016. – 316 с.

21. Нямецка-фашысцкі генацыд на Беларусі (1941–1944) : зборнік / пад рэд. У. М. Міхнюка. – Мінск : БелНДЦДААС, 1995. – 416 с.

22. Геноцид белорусского народа : информ.-аналит. материалы и док. / под общ. ред. А. И. Шведа. – Минск : Беларусь, 2022. – 175 с.

23. Партизаны в операции «Багратион» : док. и материалы / сост.: Н. А. Денисова [и др.] ; редкол.: В. И. Адамushko [и др.]. – Минск : Нац. б-ка, 2014. – 412 с.

24. Брест. Лето 1941 г. : док., материалы, фотографии / авт.-сост.: К. Ганцер (рук. группы) [и др.]. – Смоленск : Инбелкульт, 2016. – 723 с.

25. Новікаў, С. Я. Беларусь улетку 1941 года: новыя падыходы ў даследаванні баявых дзеянняў / С. Я. Новікаў. – 2-е выд., выпр. і дап. – Смаленск : Універсум, 2015. – 436 с.

26. Нацистская политика геноцида и «выжженной земли» в Белоруссии. 1941–1944 / редкол.: В. Е. Лобанок (отв. ред.) [и др.]. – Минск : Беларусь, 1984. – 271 с.

REFERENCES

1. Khatyn'. Tragiedija i pamiat' : dok. i matierialy / sost.: V. I. Adamushko [i dr.]. – 2-je izd., pierierab. – Minsk : NARB, 2014. – 272 s.

2. Khatynskij niekropol' : dok. i matierialy / sost.: A. F. Bubolo [i dr.] ; riedkol.: V. I. Adamushko [i dr.]. – Minsk : NARB, 2014. – 250 s.

3. Khatynskije Dieriev'ja zhizni : dok. i matierialy / sost.: A. F. Bubolo [i dr.] ; riedkol.: V. I. Adamushko [i dr.]. – Minsk : NARB, 2015. – 430 s.

4. Bielorusckije ostarbajtery. Ugon nasielienija Bielarusi vna prinuditiel'nyje raboty v Giermaniju (1941–1944) : dok. i matierialy: v 2 kn. / sost.: G. D. Knat'ko [i dr.]. – Minsk : NARB. – Kn. 1 : 1941–1942. – 1996. – 304 s.

5. Bielorusckije ostarbajtery. Ugon nasielienija Bielarusi vna prinuditiel'nyje raboty v Giermaniju (1941–1944) : dok. i matierialy: v 2 kn. / sost.: G. D. Knat'ko [i dr.]. – Minsk : NARB. – Kn. 2 : 1943–1944. – 1997. – 472 s.

6. Bielorusckije ostarbajtery. Riepatricija (1945–1951) : dok. i matierialy : v 2 ch. / sost.: G. D. Knat'ko [i dr.]. – Minsk : NARB, 1998. – Ch. 1 – 368 s.

7. Bielorusckije ostarbajtery. Riepatricija (1945–1951) : dok. i matierialy : v 2 ch. / sost.: G. D. Knat'ko [i dr.]. – Minsk : NARB, 1998. – Ch. 2. – 310 s.

8. Tragiedija jevriejev Bielorusii (1941–1944 rr.) : sb. matierialov i dok. / otv. ried. i sost. R. A. Chiernoglazova. – 2-je izd., ispr. i dop. – Minsk : Gal'p'ierin, 1997. – 398 s.

9. Kholokost v Bielarusi. 1941–1944 : dok. i matierialy / sost.: E. G. Ioffe, G. D. Knat'ko, V. D. Sieliemieniev. – Minsk : NARB, 2002. – 276 s.

10. Ozarichi – lagier' smierti : dok. i matierialy / sost.: S. I. Bogdan [i dr.]. – Minsk : NAN Bielarusi, 1997. – 130 s.

11. Lagier' smierti Trostieniec : dok. i matierialy / sost.: V. I. Adamushko [i dr.] ; pod ried. G. D. Knat'ko. – Minsk : Nac. arkhiv Riesp. Bielarus', 2003. – 292 s.

12. Dokunova, Ye. N. Sovietskije vojennopliennnye na okkupirovannoj tierritorii Bielarusi: uslovija sodierzhanija, soprotivlienije (1941–1944 rr.) : avtorief. dis. ... kand. ist. nauk : 07.00.02 / Ye. N. Dokunova ; Belorus. gos. un-t. – Minsk, 2012. – 25 s.

13. Lagieria sovietskikh vojennopliennykh v Bielarusi, 1941–1944 : spravochnik / sost.: V. I. Adamushko [i dr.] ; riedkol.: V. I. Adamushko [i dr.]. – Minsk : Nac. arkhiv Riesp. Bielarus', 2003. – 61 s.

14. Biez sroka davnosti. Bielarus' : priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Vielikoj Otiechiestviennoj vojny. Gomielskaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2021. – 576 s.

15. Biez sroka давности. Bielarus': priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Velikoj Otiechiestviennoj vojny. Vitiebskaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2020. – 932 s.
16. Biez sroka давности. Bielarus': priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Velikoj Otiechiestviennoj vojny. Mogiliovskaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2021. – 520 s.
17. Biez sroka давности. Bielarus': priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Velikoj Otiechiestviennoj vojny. Briest'skaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2022. – 484 s.
18. Biez sroka давности. Bielarus': priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Velikoj Otiechiestviennoj vojny. Minskaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2022. – 784 s.
19. Biez sroka давности. Bielarus': priestuplienija nacistov i ikh posobnikov protiv mirnogo nasielienija na okkupirovannoj tierritorii BSSR v gody Velikoj Otiechiestviennoj vojny. Grodnienskaja oblast' : sb. arkh. dok. i matierialov / sost.: A. R. Diukov [i dr.] ; riedkol.: A. K. Diemianiuk [i dr.]. – Minsk : NARB ; M. : Fond «Ist. pamiat'», 2021. – 268 s.
20. Briest v 1941–1944 gg. Okkupacija : dok. i matierialy / sost. G. D. Kalustova [i dr.]. – Briest : Al'ternativa, 2016. – 316 s.
21. Niamiecka-fashyscki hienacyd na Bielarusi (1941–1944) : zbornik / pad red. U. M. Mikhniuka. – Minsk : BielNDCDAAS, 1995. – 416 s.
22. Gienocid bieloruskogo naroda : inform.-analit. matierialy i dok. / pod obshch. ried. A. I. Shvieda. – Minsk : Bielarus', 2022. – 175 s.
23. Partizany v opieracii «Bagration» : dok. i matierialy / sost.: N. A. Dienisova [i dr.] ; riedkol.: V. I. Adamushko [i dr.]. – Minsk : Nac. d-ka, 2014. – 412 s.
24. Briest. Lieto 1941 g. : dok., matierialy, fotografii / avt.-sost.: K. Gancer (ruk. grupy) [i dr.]. – Smoliensk : Inbielkul't, 2016. – 723 s.
25. Novikau, S. Ya. Bielarus' ulietku 1941 hoda: novyja padykhody u dasliedavanni bajavykh dziejanniau / S. Ya. Novikau. – 2-je vyd., vypr. i dapac. – Smaliensk : Univiersum, 2015. – 436 s.
26. Nacistskaja politika gienocida i «vyzhzhennoj ziemi» v Bielorusii. 1941–1944 / riedkol.: V. Ye. Lobanok (otv. ried.) [i dr.]. – Minsk : Bielarus', 1984. – 271 s.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 29.03.2023